

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНИХ АРМІЙ У ПОЛІТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЯХ НА АРАБСЬКОМУ СХОДІ

Стаття присвячена політологічному аналізу ролі національних армій у політичних революціях країн арабського Сходу, які змінюють геополітичну ситуацію у регіоні.

Статья посвящена политологическому анализу роли национальных армий в политических революциях стран арабского Востока, которые меняют геополитическую ситуацию в регионе.

The article is devoted to the social role of the national armies in the political revolutions of the states of the Middle East, which increase geopolitical situation in this region.

Політичні революції, які згідно «ефекту доміно» охопили низку країн арабського Сходу після знаменних подій у Тунісі наприкінці 2010 - на початку 2011 року, поставили перед аналітичною політичною думкою багато проблем, як-то: чи є ці політичні революції суто арабським явищем, які політичні системи придуть на зміну авторитарним режимам, чи мають перспективи демократії на Близькому Сході та Півночі Африки, геополітичний контекст подій та інші. Серед цих нагальних політичних питань окремо виділяється роль армії у політичних процесах. Насильницький елемент політичних подій був очевидним, хоча і певною мірою несподіваним, адже як раніше вважалося, армія є надійною опорою правлячих авторитарних мілітаризованих режимів.

Аналіз літератури показує, що з одного боку існує масив робіт традиційного погляду на визначну роль армій у країнах арабського Сходу [7; 12; 13], а з іншого – нові публіцистичні матеріали [1; 4; 11].

Зауважимо, що у українських авторів звернення до політологічних проблем збройної сили держави є достатньо рідкісним (виняток становлять видання «Політологія». - Харків, 2009; «Основи загальної та воєнної політології». - К.: НАОУ, 2007). Водночас у авторів США у підручниках з політології існують окремі глави «Армія і поліція» (Е.Хейвуд. Політологія. пер. с англ. - М, 2005 та інші). Зарубіжні політологи доволі високо оцінюють роль збройних інституцій в політично організованому суспільстві, вказуючи, що будь-яка влада, крім легітимізації, потрібна спиратися ще й на примусову силу армії та поліції, при цьому потенціал впливу на політичну владу їх настільки великий, що питання контролю

армії з боку уряду та громадськості ніколи не сходять з порядку денного.

З точки зору зовнішнього спостерігача роль армії в революційних подіях була неоднозначна. У Тунісі армія доволі швидко підтримала повстанців, у Єгипті вищі військові коливались, займали вичікувальну позицію та поступово брали верх над поліцією, аж поки вирішили виступити проти Хосні Мубарака, колишнього військового лідера. У Лівії армія не виглядала гомогенною силою і частково підтримала повстанців, у Бахрейнї вона взагалі не була спроможна зупинити революціонерів, тому стабілізуючу роль стали виконувати війська Саудівської Аравії, у Ємені деякі військові керівники почали поволі схилитись на бік повстанців. У Сирії та Саудівській Аравії армії твердо дотримуються стабілізаційної сили, однак революції там ще не набрали ходи.

З самого початку зробимо зауваження щодо подальшого аналізу політичної ролі саме легітимних армій, адже певні соціальні сили, зокрема, мусульманські партії на арабському Сході мають власні збройні формування по типу армій. Це армія партії «Хезболлах» у Лівані, «Армія Махді» у Іраку. Їх потуга може дорівнювати чи навіть перевищувати силу армій держав, так армія «Тигрів звільнення Таміл Іламу» аж до недавньої поразки від урядових військ у 2010 році мала на озброєнні літаки, танки, важку артилерію [6]. Взагалі оцінка сили та ролі армій в сучасному світі актуалізувалось: відставка відомого американського дипломата Карлоса Паскуале з посади посла США у Мексиці пов'язана з його реалістичною оцінкою ролі мексиканської армії у порівнянні з збройною організацією наркоділків; армія, мовляв, слабка та неохоче іде на ризиковані небезпечні операції.

Водночас потужний силовий потенціал армії може бути достатнім для повалення будь-якого політичного режиму, у тому числі внутрішнього, тому недарма у революціях політичні сили, як вказував В.Ленін, «ведуть боротьбу за власне військо». Ця фраза не залишилась в арсеналі тільки радянських комуністів, а увійшла в партійні документи деяких арабських партій.

Рефреном у зазначеній проблемі постає питання, наскільки далеко може відбуватись розширення звичайних функцій збройної організації, яка має внутрішні інтенції самій «контролювати» хід політичних процесів у надзвичайних ситуаціях? Наприклад, у Туреччині армія у XX столітті неодноразово виступала запобіжником перетворення світської держави на мусульманську. У зв'язку з вищевказаною політичною функцією армії Туреччини можна зрозуміти спробу уряду прем'єра Єрдогана звинуватити більше ста високопоставлених офіцерів та генералів у підготовці державного перевороту наприкінці 2009 року та прийняття через референдум змін до конституції, які суттєво обмежують роль військових у політичному житті.

Раніше конституційно затверджена структура політичної влади цієї країни (положення Основного Закону 1982 р.) надавала армії в особі вищого військового керівництва можливість здійснювати вплив на процес прийняття рішень у сфері внутрішньої та зовнішньої політики через діяльність колегіальних органів – Ради національної безпеки та Вищу військову раду. Військове керівництво небезпідставно вважало «тіньовим кабінетом» будь-якого діючого уряду. Армія Туреччини продовжує мати значну політичну силу у збереженні світського характеру держави – каменя спотикання для багатьох політичних сил. Історично-теоретичний екскурс у політичну роль армії Туреччини нами здійснено з огляду на воєнно-політичний проект США «Розширений Близький Схід та Південна Африка», у якому Туреччині відведена роль моделі «поміркованого ісламу», що може бути моделлю для мусульманських країн, особливо на тлі революційних подій [17]. Ми сподіваємось, що у новітніх публікаціях МЗС України ця проблема буде висвітлена більш повно [16].

Проблеми взаємодії армії та політичних інститутів в історії суспільної думки досліджувалися здавна. Мислителі античної

епохи, закладаючи підвалини теорії держави, звертали особливу увагу на армію, залишили цінні спостереження, хоч і не цілісні вчення. У "Державі" Платона та у "Політиці" Аристотеля зроблені застереження про можливий тиск армії на вищу владу, відзначено тенденцію впливу її на відносини всередині рабовласницької демократії. Античні мислителі не оцінювали позитивно втручання воєначальників у політичне життя суспільства, хоча при цьому відносили військових до рівня урядовців та суддів. "А душею держави являються військові та ті, кому належить відправлення правосуддя, а крім того люди, які радяться про державні справи, у цьому і знаходить свій вираз політична мудрість", - писав Стагирит [7, 494].

Віднині у європейських державах національні армії поступово втратили роль засобу політики в традиційному розумінні Г.В.-Ф. Гегеля та К. Маркса. У творах останнього, зокрема, у статті «Правління преторіанців» вказувалось на зростання ролі армії у країнах з відносно слабким розвитком політичної системи, плеємної та мовно-культурної роздробленістю, відсутністю у партій досвіду роботи з масами [12, 412-415].

Вважається, що вони перетворюються в гаранта безпеки країни, у засіб стримування тих сил, які здатні на авантюри дії (в тому числі невійськового характеру, наприклад, терористичні акції).

Проте побоювання небажаного впливу армії на політичне життя залишається: американські дослідники, зокрема, вказують, що постійна армія («Standing Army») є джерелом небезпеки для свободи вільного народу своєї ж країни, тому для їх зближення солдат повинен мати статус «солдата-громадянина» [3]. Інша точка зору сконцентрована у інституційній теорії (П. Блау – США, Шоселлер – ФРН), згідно якої армія є вічним соціальним інститутом, необхідним «для стабільного функціонування суспільства», вона є «системою соціальної дії». Армія ліквідує дисфункції, особливо «підривні дії» у політичній сфері (страйки, расові виступи, соціальні аномалії у вигляді революцій) [5].

У роботах політологів на теренах СНД послідовно проводиться думка, що армія в країнах, що розвиваються або країнах «третього світу» займає специфічну соціально-політичну позицію. Так би

мовити, «академічна точка зору» на проблему була висвітлена Г.І. Мирським, З.Ш. Гафуровим, Р.Є. Севортяном, Ю.Г. Субатяном у низці робіт. Ця точка зору може бути передана конспективно таким чином: у країнах традиційної демократії армія є легітимний, перевірений на лояльність інститут держави. Низка соціально-політичних обставин впродовж історії людства трансформувала армію в усталений, консервативний, силовий державний інститут. Специфіка армійської життєдіяльності визначила замкнене, відносно ізольоване від громадянського суспільства життя військових підрозділів і частин, у якому передбачена детальна регламентація всіх службових відносин, сувора відповідальність за недотримання визначених законами і військовими статутами порядку. В армії підтримується дух корпоративності, особливої солідарності військовослужбовців. Завдяки цьому може зберігатись цілісне військове формування навіть за умови руйнації держави. Наприклад, після громадянської війни в Росії 1918-1922 рр., залишки розбитої більшовиками «Білої гвардії» евакуювалися полками і батальйонами, протягом тривалого часу жили в інших країнах за своїми статутами, зберігаючи організацію та головне, корпоративний дух військової аристократії. У подальшому на них покладалась надія щодо політичного лідерства у боротьбі з більшовицькою владою.

Визнаючи здобуток авторів радянської доби в аналізі ролі армій у країнах, що розвиваються, зокрема Ю. Мамонтова, Г. Мирського, З. Гафурова, вкажемо що у новому столітті потрібні як методологічні новації для вирішення складної політичної проблеми, так і узагальнення нових реалій. Для дослідників радянської доби самим важливим питанням було «прогресивна» чи «реакційна» спрямованість армії країн, що розвиваються. Наше завдання – проаналізувати роль армії у політичному житті арабських країн як доволі тривалому процесі «від революції до революції», їх місце у трансформації політичної системи та формуванні нового політичного режиму.

Впродовж політичної історії минулого століття у регіоні Близького Сходу та Північної Африки в умовах відсутності консолідованої опозиції та національної політичної еліти, несформованості

громадянського суспільства, потреби у революційних перетвореннях на керівні політичні посади висували вищих військових, начебто підтверджуючи міркування Платона, згідно з якими з верстви стражів-воїнів рекрутувались правителі «ідеальної держави».

У Єгипті чотири президенти представляли військову еліту і вища військова рада країни у ході революції 2011 року була вкрай незадоволена рішенням останнього президента Хосні Мубарака передати владу у спадок синові Гамалю, який не пройшов горнило армії. Генерал Саїд, військовий аналітик урядового Центру політичних та стратегічних досліджень «Аль-Ахрам» вказував, що Гамаль Мубарак зв'язаний з молодією генерацією політиків, які здобули авторитет у бізнесі, тоді як «стара гвардія» військових стурбована можливим обмеженням їх впливу на політику[1].

Нагадаємо, що традиції втручання військових у політичне життя арабських держав беруть початок з часів існування Халіфату. Вони отримали розвиток в період правління в Єгипті мамелюків в XIII - XVI ст. У 1882 році армія під керівництвом полковника Орабі-Паші виступила проти посилення іноземного панування в країні, армії належала вирішальна роль у поваленні монархії в липні 1952 року, проведенні внутрішньополітичних перетворень і радикальній зміні зовнішньополітичного курсу країни, що зробило Єгипет визнаним лідером арабського світу. Тепер вже єгипетські військові та їхній керівник Гамаль Абдель Насер стали зразком для наслідування в арабських країнах. Особливо висока була популярність єгипетського лідера серед революційно налаштованої військової молоді. «За Насером» мріяли і намагалися зробити революцію у себе на батьківщині молоді офіцери від Марокко до Саудівської Аравії, військові на чолі з М. Каддафі у Лівії. З офіцерського середовища вийшли всі президенти республіки - М. Нагіб, Г. А. Насер, А. Садат і нині скинутий глава держави Х. Мубарак.

При цьому армію як актора політики слід конкретизувати до поняття «військової еліти», адже діючими особами на владній арені країн арабського світу були полковники А. Салем (Ірак), М. Каддафі (Лівія), інші молоді військові керівники достатньо високого рівня, діяльність яких

проходила у відповідності до теорії еліт у боротьбі з контрелітами, всередині еліти тощо. Політичну ситуацію у Єгипті впевнено контролює Вища військова рада. Це методологічне зауваження має певний евристичний потенціал, враховуючи те, що у сучасній Йорданії, Єгипті, Лівії вже спостерігаються прояви особливої позиції вищих військових щодо відношення до діючих урядів та урядових збройних сил в цілому.

Нелінійні процеси затвердження демократії на Близькому Сході привели до поступової звички покладатись на силу при вирішенні владних питань. У статті відомого ліванського вченого Навафа Салама «Громадянське суспільство в арабському світі» стверджується, що громадянське суспільство почало формуватись ще на початку XVIII століття, як і у Європі, однак процес був «заморожений» на тлі протистоянні з Ізраїлем. Вважалося, що тільки сильна централізована влада з опорою на армію може сприяти стабільності суспільства та арабській єдності [2].

Ми вважаємо, що слід враховувати еволюцію політичної ролі національних армій на арабському Сході – з переважно революційної сили у зміцненні національно-демократичних революцій вона поступово почала перетворюватись у самодостатню силу, яка не тільки спостерігає та контролює політичну ситуацію, а й займає певне місце в економічних та соціальних відносинах. Армія, начебто, соціалізується, перетворюючись із замкненої кастової організації у впливовий соціальний інститут. Звернемось до прикладу Пакистану та Єгипту.

У Пакистані за часів правління президента та міністра оборони одночасно Первеза Мушараффа вищі військові стали крупними землевласниками, почали входити у Ради директорів промислових компаній, фактично очолили всі стадії виробництва ядерної зброї (як і поширення технології за кордон).

У Єгипті двадцяти дев'ятирічне одноосібне авторитарне правління Хосні Мубарака призвело до того, що вакуум між ним та вищим рівнем керівництва заповнився військовою елітою. Вона розпоряджалась сорока трильйонною американською допомогою за ці роки, вкладаючи кошти не тільки у галузі, пов'язані з національною безпекою, але і у

металургійну промисловість, будівництво доріг, виробництво товарів народного вжитку, навіть випічку хліба на власних комбінатах. Армійська верхівка ігнорувала заклики парламенту Єгипту оприлюднювати витрати бюджету та статки військових (і дотепер рівень платні вищих військових залишається державною таємницею). Генерал Хасам Совілам стверджував: «Ми підпорядкуємось президентові, оскільки він підтримується народом, однак не дозволимо втручатись будь-яким політичним партіям у наші справи» [1]. Армія перетворилась у єдину потужну тоталітарну силу в політиці та економіці.

У Афганістані, де боротьба точиться вже тридцять років, виросло покоління молоді, професійною спрямованістю яких є готовність до «джихаду», не кажучи вже про знаних «польових командирів». Відчуваючи тиск своїх, начебто, «слабких» для боротьби з талібами військових, президент Х. Карзай на початку 2011 р. зажадав скорішого виведення американських військ. Цікаво, що і американська військова еліта, яка зростала в боротьбі з «інсургентами» Іраку та Афганістану тепер розглядається як перспективні харизматичні політики, хоча це вже окрема тема розробки.

Так і історія перших десяти років республіканського режиму в Іраку (1958-1968) наочно показує, що жодна політична сила в країні не мала шансів прийти до влади і зберегти її без твердої опори на армію. Не стала винятком і партія Баас, до якої належав і повалений диктатор С. Хусейн. Після вересневого (1966 р.) надзвичайного регіонального (іракського) з'їзду Баас партія зосередила головні зусилля на вербуванні своїх прихильників серед армійського офіцерства, маючи на увазі використання їх для захоплення влади збройним шляхом. Військове бюро регіонального керівництва Баас очолив генеральний секретар партії Ахмед Хасан аль-Бакр. На початку 1968 відбувся черговий IX-й національний з'їзд партії, який також визначив основним полем партійної роботи «політичну та ідеологічну роботу в армії». У подальшій історії країни, аж до краху політичного режиму С. Хусейна, армія продовжувала бути вірною його опорою, хоча її потуга була підірвана внутрішніми суперечками.

По-друге, в умовах загострення питання щодо легітимності влади до армій на Сході та у Африці нерідко звертаються як до

«арбітра» у цьому складному та делікатному питанні. У 2010 році постало питання легітимності влади нового президента Нігеру, який за допомогою військових перебрав владу, пізніше так трапилось з президентом Республіки Конго. Ми маємо підстави стверджувати, що відповідь на питання, наскільки міцними і тривалими будуть нові уряди Єгипту, Тунісу, Йорданії, залежить від позицій армійської верхівки.

По-третє, армія може виступати не як самостійна політична сила, а як інструмент політики. Відомий своїми ультра революційними поглядами кубинський харизматичний політик Ернесто Гевара, прозваний «Че», у свій час виступав за те, щоб нова революційна армія на Кубі несла революційні реформи у все суспільство [9;410]. Ту ж саму ідею він намагався втілити й у Африці. Тут у багатьох країнах вустами колишнього президента Зімбабве Р. Мугабе, заявлено, що армія не повинна дотримуватися нейтралітету, а твердо підтримувати свого президента.

Теоретично можливі такі ситуації участі армії у політичній боротьбі, яка на арабському Сході все виразніше набуває протестних форм революцій:

1. Армія виходить із підпорядкування уряду і здійснює військовий переворот, тоді вона виступає як основний актор політичного дійства, цілі, характер якого можуть мати різні наслідки для розвитку держави, не виключаючи прогресивні перетворення.

2. Керівництво країни, що дискредитувало себе перед народом, втратило внутрішню легітимність щодо можливості керувати суспільством, робить спробу захистити себе, "дисциплінувати" народ за допомогою армії, тоді остання виступає силовим інструментом для правлячих кіл.

3. У армійських лідерів виникає негативне сприйняття безвладдя та знедоленості одних на тлі вседозволеності, корупції, незаконного збагачення інших, як правило близьких до влади політичних та етнонаціональних прошарків, у цьому випадку армію слід розглядати як групу інтересів в політиці.

4. Армія використовується для призупинення масових заворушень, тобто виконує функції охорони громадського порядку, які не спроможні виконати поліцейські сили, як наприклад навесні 2010

р. в Таїланді, весною 2011 р. у Сирії та Йорданії, що принципово не викликає рішучих протестів.

5. У ряді регіонів може виникнути ситуація, яка змусить армію діяти самостійно для забезпечення захисту військовослужбовців, членів їх сімей або забезпечення життєдіяльності військ, як нерідко траплялось у Сомалі, коли ісламісти контролювали столицю країни Могадишо. У даному випадку армію можна розглядати як саморегулюючу соціальну підсистему.

Таким чином, ми розглядаємо роль армії у політичних екстремальних процесах багатопланово. Сукупність специфічних соціально-економічних і політичних відносин, що склались між державою та суспільством, зумовили особливу роль армії в житті країн арабського Сходу. Це означає, що в залежності від того, на яких засадах такі відносини базуються, формується соціально-політична позиція армії. При знаходженні спільних інтересів вона позитивно сприймає внутрішньополітичне життя. Серйозні протиріччя між державою і суспільством негативно впливають на збройні сили, в їх середовищі за таких умов відбувається поділ на прихильників однієї або іншої політичної сили (сторони). Це породжує соціально-політичну нерівновагу, зумовлює розлад між командуванням і підлеглими, різними категоріями військовослужбовців, військовими та цивільними. Не слід забувати про можливість трайбалізму – поділу ворогуючих за племенними та етнічними ознаками, а також міжрелігійної ворожнечі.

Роль армії у політичних процесах країн арабського Сходу визначається наступними об'єктивними обставинами:

- постійною присутністю реальної організованої сили (армії) у суспільстві, яка допомагала здобувати незалежність та гарантувати національно-демократичний розвиток арабських країн;

- можливістю безпосереднього залучення до політичного процесу військовослужбовців як значного соціального прошарку у боротьбі політичних сил;

- прихильністю вищих військовослужбовців до певної ідейно-політичної доктрини, з особливим мілітарним аспектом.

Важливо підкреслити, що армія може бути не лише збудником, провідною силою

Соціально-правові питання

революційних перетворень, а й нести стабілізуючу місію, яка не зводиться до силової реакції на дії, що загрожують суспільству зсередини. Вона забезпечує стабільність суспільства своєю неучастю у політичній боротьбі, відсутністю демонстрації явних партійних симпатій та антипатій, правовою заборонаю використання її в політичних цілях.

Проте слід визнати, що армії не завжди вдається здійснювати стабілізуючу роль. У більшості випадків, коли армія «виходить із казарм» у мирний час, зростає відчуженість, виникає протистояння армії та народу. Для демократичної держави самостійні дії армії (тобто такі, що здійснюються за її ініціативою і за її планами) за межами правового поля держави є неприйнятними. Зауважимо, що завищений соціальний статус військовиків, коли ті вважають себе «рятівниками нації» може ставити армію «понад політикою», а тим самим проявиться спокуса втрутитись у політику [10, 465].

На Всесвітньому форумі 14-15 березня 2011 року щодо лідерства Туреччини на Близькому Сході вказувалося, що ця країна, як взірць для багатьох арабських і мусульманських країн, визначається поміркованою позицією армії та тим, що у ній «революції не виносяться на вулиці, а здійснюються в соціально-політичній сфері». Проте армія являється носієм

великого обсягу знань, навичок, досвіду в галузі вирішення конфліктів. Складно уявити, щоб уряди не прислуховувались до думки вищих військових стосовно силової боротьби; вони знаходяться «всередині» прийняття політичних рішень, для впливу на які є інституціональні форми – Міністерства оборони, Ради національної безпеки, представники військової еліти у ВПК.

Проблемним питанням у розглянутій нами темі залишається взаємодія армії з іншими силовими, збройними інституціями – поліцією, службами безпеки, розвідкою, внутрішніми військами. На наш погляд, потужність армії така, що вона може виступити «останнім засобом» у наведенні порядку, громадського спокою, особливо при бездіяльності чи паралічі інших силових органів. Використання армії у внутрішньополітичних завданнях суперечить «чистій» політичній теорії та конституційному праву, однак фактично воно буває єдиною реальною силою наведення політичного "порядку", як це відбувалось у Індії (1984), у Чечні (1994 – 2004.), у Шрі-Ланці (2009 -2010) чи навпаки, силою революційних перетворень у країнах арабського Сходу. Проте після революцій політична роль армії поступово змінюється на протилежну і вона знову спроможна захищати встановлений нею режим.

Література

1. Cambanis T. Succession Gives Army a Stiff Test in Egypt // NY Times. - 2010. -11 Sept.
2. Nawaf Salam. Civil society in the Arab World. - Harvard College, 2002.
3. Phillip S. Meilinger. American military Culture and Strategy // JFQ. - 2007. Issue 46. - P. 81.
4. Syrian Troop Open Fire on Protester in Several Cities // NY Times.- 2011.- 25 march.
5. The perceive role of the military. – Rotterdam, 1971.
6. *Understanding Sri Lanka's defeat of the Tamil Tigers* // JFQ. - 2010. - № 52.
7. *Аристотель. Политика* // Соч. в 4-х т. – М., 1981.- Т.- 4.- С. 494.
8. Гафуров З.Ш. Национально-демократическая революция и армия. – М.: Наука, 1973.
9. Джон Ли Андерсон. Че Гевара. Важна только революция. Пер. с англ. - СПб: Амфора, 2009.
10. Ендрю Хейвуд. Политология. Второе изд. Пер. с англ. - М, 2005.- С. 465.
11. Ланюк Є. Свободу не спинити! Загальний огляд причин та наслідків революцій на Близькому Сході // <http://maidan.org/ua/news3>.
12. Маркс К., Энгельс Ф. Правление преторианцев // Соч. – Т.12.- С. 412-415.
13. Мирский И.Г. Армия и политика в странах Азии и Африки. - М, 1970.
14. Мирский И.Г. Третий мир: общество, власть, армия. - М., 1976.
15. Сірук М // Лівія після Каддафі // День. -2011.- 20 березня.
16. Туреччина, якої ми не знаємо. - К., 2011.
17. Цюрупа М.В., Ясинська В.С., Богайчук В.Ж та інші. Основи загальної та воєнної політології. - К.: НАОУ, 2007. - С. 451.